

«СВОЯ СМЕРТЬ»: РІЧПОСПОЛИТСЬКИЙ ШЛЯХТИЧ ПЕРЕД ОБЛИЧЧЯМ ВІЧНОСТІ (за ранньомодерними тестаменами)

Смерть та пов'язані з нею практики є одним із ключових елементів у дослідженні ментальності шляхти Речі Посполитої XVII–XVIII століть. Дослідник бачить смерть такою, якою вона відображена у джерелах. «Своя смерть» для тогочасної людини шляхетного походження чи не найвиразніше постає у тестаменах, особливо у тих, що укладалися після певних розмірковувань над власним буттям і хронологічно наближених до моменту смерті. Саме там зустрічаємо найбільше слідів передсмертних рефлексій та зосередженості заповідача на особистих стосунках з Богом. Смерть була основним мотивом укладення актів останньої волі, тому пов'язані з нею свідомісні конструкти виявлені найповніше. Наодинці зі смертю заповідач шляхетного походження чи не єдиний раз у житті не підкреслював свого особливого соціального статусу. Усвідомлення гріхів приєднувало шляхтича до соціуму християн, грішників і просто людей, стираючи бар'єри поміж віруючими усіх станів. Сприйняття смерті спиралося на певне уявлення про себе¹, саме в смерті людина досліджуваного періоду відкривала свою індивідуальність².

Для особи, на різний спосіб інтегрованої у соціум, базовою підставою світогляду була християнська екзистенція. Однак смерть і пов'язані з нею практики відображені в тестаменах через призму цілого комплексу ментальних і культурних установок не лише самого заповідача, а й тих осіб, які були причетні до створення тексту заповіту (духовенство, публічні нотарії, особи, пов'язані з канцеляріями, тощо). Сама його конструкція пронизана девоційними мотивами, що може свідчити як про релігійність тестатора, так і про традицію театралізації смерті в тогочасній Речі Посполитій. Варто також зважати на існування певних зразків писання заповіту, що обумовлювало значною мірою і його форму, і змістове наповнення. Тож лише на підставі самого тестаменту неможливо говорити про особливості релігійності тогочасної людини.

За спостереженнями Мішеля Вовеля, на Заході бароковий тестамент у XVII–XVIII ст. стає родинним ритуалом, пов'язаним із завершенням

¹ *Dąbska I.* Problem śmierci w kulturze chrześcijańskiej // *Znak*. Kraków, 1986. Rok XXXVIII. Nr 374 (1). S. 52.

² *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа «Анналов». Москва, 1993. С. 238.

земного життя, поряд із похоронними проповідями та поховальними обрядами. Саме заповіт відкривав обличчя смерті, яке бачили віруючі³. Частково з цим твердженням можна погодитися. Проте шляхтич у Речі Посполитій, швидше за все, не був єдиним автором текстової композиції акта. Деякі формули (особливо девоційні) потрапили до ранньомодерного заповіту з часів Середньовіччя. Тому тестамент бароковий — як текст і як джерело — результат багатовікових полікультурних нашарувань у межах цього специфічного актового жанру.

Втім, попри повторюваність у заповітах словесних формул та структурних елементів, що засвідчує використання при укладанні тестаментів певних зразків, саме вони найповніше з усіх масових джерел відображають розуміння тогочасною людиною акту смерті. Воно насамперед ґрунтувалося на особистому повсякденному досвіді ранньомодерного шляхтича (культурно-ментальному): його з ранніх літ залучали до участі в похоронах родичів, близьких і знайомих, через що він був обізнаний з пов'язаною зі смертю обрядовістю. Також сприйняття смерті залежало від віку людини, її культурного рівня, психічного стану та стану здоров'я. Велике значення мав і рівень смертності та середня тривалість життя у цей період⁴.

Людину нового часу оточували різноманітні види смерті — новонароджених, неповнолітніх, немічних у молодості, померлих молодими під час воєн чи епідемій, при пологах, страчених, самогубців, закатованих. Великою проблемою була «природна» смерть — через хвороби, адже на той час рівень медицини був украй низький⁵. Це робило «природну» смерть частим явищем, що потребувало своєрідного психологічного її освоєння.

Тестамент як елемент «*artis bene moriendi*»

Смерть викликала почуття тривоги, яку потрібно було опанувати. Цьому тогочасній людині римо-католицького віровизнання допомагали підручники «*ars bene moriendi*», які адаптували до вузькоконфесійної релігійної свідомості не лише річпосполитську, а й загалом ранньомодерну «непевність часів». Наука «доброго вмирання» стала важливим фактором для формування установок, пов'язаних із кінцем земного життя. Цей жанр проповідницької літератури був покликаний навчити

³ Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność. Gdańsk, 2004. S. 274–275.

⁴ Ibid. S. 26.

⁵ Gałaj-Dempniak R. Choroba i śmierć szlachty w świetle pamiętników i utworów literackich okresu XVI–XVII wieku // Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII–XXI wieku / Pod red. K. Chojeckiego, E. Włodarczyka. Warszawa, 2010. S. 71–74.

мирянина не лише мистецтву «доброї смерті», а й мистецтву праведного життя. Сенса останнього полягав у постійній підготовці до неминучого відходу від земного існування. Саме так звучить назва першого розділу праці кардинала Роберто Белларміно «Наука доброго і щасливого помирання»: «Хто хоче добре померти, той повинен провести своє життя побожно і цнотливо»⁶. Духовенство, посилаючись на Святе Письмо, намагалося нав'язати людині специфічне уявлення про смерть, яке спиралося на віровчення Церкви. Р. Белларміно вважав, що в момент смерті вирішується, чи людині буде даровано вічне життя, а чи вічна смерть. Аби запобігти гіршому варіанту, про спасіння душі слід думати заздалегідь, а не тоді, коли «сильнішає хвороба і наближається кінець»⁷. У межах цього проповідницького жанру розглядалося й питання «доброї» та «поганої смерті».

Добра смерть, без сумніву, вважалася мистецтвом, якого не навчишся за короткий час, до цього слід прагнути упродовж усього свідомого існування. Ян Янушовський подає у «Вступі до мистецтва помирання» імпровізовану розмову купця і пустельника. Перший запитав старця, чому той, старий та немічний, перебуває так далеко від людей. Пустельник відповів, що вчиться помирати, однак поки що не досяг кінця цього шляху, хоча навчається вже 30 років. На питання купця, у чому полягає вміння помирати, пустельник пояснив: очищення від земного⁸.

Передсмертні хвилини були ключовими для подальшої долі людини, адже не все ще було втрачено, існувала можливість покаятися, інколи вперше за життя вчинити як слід, аби полегшити душу. Шимон Старовольський звертався до віруючих із такими порадами: «Якщо ти і жив як Ангел, не досягнеш ти вічного спасіння, якщо перед самою смертю забрудниш ти серце своє якоюсь втіхою мирською, або ж згадаєш собі колишні тілесні задоволення, або достаток і розкіш цього світу, або висоту мирських почестей і слави. Але завше потрібно боятися неправильних вчинків, навіть тих, що відпущені на сповіді. [...] Спасіння наше від доброго помирання залежить»⁹.

⁶ Bellarmino R. Nauka dobrego y szczęśliwego umierania: wszystkim wobec obojej płci, y wszelakiego powołnia stanom niewymownie potrzebna, y bardzo pożyteczna. Kraków, 1621. S. 10.

⁷ Ibid. S. 4.

⁸ Ianuszowski I. Nauka umierania chrześcijańskiego // Nauka Dobrego y Szczęśliwego umierania do pobożnego życia y ćwiczenia się w doskonałości chrześcijańskiej zachęcającymi dostatecznie objaśniona regułami, prawowiernym oboiej płci, wszelkiego stanu, conditiei y powołania, Kościoła S. Katolikom, pragnącym dusznego zbawienia wielce pożyteczna y potrzebna, przez approbowanych authorow ... podana y opisana. Kraków, 1675. S. 1–3.

⁹ Цитата за виданням: Корзо М.А. Образ человека в проповеди XVII века. Москва, 1999. С. 84–85.

Смерть, як писав Я. Янушовський, — велика таємниця, в якій все зосереджується; про неї слід пам'ятати все життя, що й спонукатиме до праведності. Думки про смерть змушують відкинути задоволення собою, гордість, свавільність, пристрасть до лакомств та тілесну хтивість¹⁰. Таким чином, смерть використовувалася проповідниками як засіб, що стимулює до ведення праведного життя та призводить у підсумку до доброї смерті, а відтак і до вічного життя. Короткому в часі фізичному акту смерті надавалося важливого значення; він безпосередньо впливав і на такі довготривалі поняття, як «ціле життя» чи «вічність». Саме тому духовенство намагалося дисциплінувати віруючих, чиї умови життя були складні, а рівень смертності — високий. Засобом дисциплінарного процесу в римо-католицькій традиції ставало «залякування».

Автори підручників *«ars bene moriendi»* — попри те, що їх читачі могли безпосередньо спостерігати за смертю близьких — постійно вдавалися до страхітливих, емоційних та натуралістичних описів смерті. Вони сповнені гіпертрофованих елементів і слабо нагадують реальний фізичний процес помирання. Так, єзуїт Томаш Млодзяновський писав: «Спочатку очі глибоко западуть, мозок сочитиметься через ніс на губи, в рот, стікатиме на плечі. Зігнилі нутроші виходитимуть через уста, що розплилися, назовні. У шлунку зародяться черви, у хребті — величезний змій, з усього тіла утворяться дрібненькі черв'ячки і мухи»¹¹. Професор Краківської Академії Ігнаци Канти Герка описував кончину так: «У цей час [у хвилину смерті] ціле тіло покрите смертельним потом і стане тяжким, як глина, спиниться пульс [серцебиття], артерії відійдуть зі своїх місць і суглобів, жили будуть витягнуті, як струни, кров перестане циркулювати, перетвориться в смертельну ропу і збіжиться в одне місце, відімре серце, затьмариться розум, зникне пам'ять, зміниться воля»¹². Такі описи відображають трагізм смерті для освіченої людини нового часу, її розуміння того, що в момент смерті душа залишає тіло.

Т. Млодзяновський на початку трактату «Акти приготування до доброї смерті» вмістив перелік дій, пов'язаних з укладенням тестаментів. Автор ділить заповіти на дві групи. До першої з них належали тестаменти «людей», які могли розпоряджатися своїм майном. Такі заповіти належало укладати, дотримуючись певних вимог, насамперед, не маючи на сумлінні смертельного гріха та виплативши борги, які не можна було перекладати на плечі близьких чи зволікати з їх поверненням. Не менш важливою була і виплата належних коштів слугам та обдарування їх за

¹⁰ *Ianuszowski I.* Nauka umierania chrześcijańskiego. S. 7–8.

¹¹ Цитата за виданням: *Корзо М.А.* Образ человека в проповеди XVII века. С. 84.

¹² Цитата за виданням: *Rok B.* Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich. Wrocław, 1991. S. 141.

роботу. Другу групу складали тестаменти духовних осіб, які не мали ні майна, ні права ним розпоряджатися¹³. Натомість Р. Белларміно твердив, що ченці позбавлені «клопоту» складати заповіт. Звичайні ж люди мають думати про висловлення своєї останньої волі заздалегідь, щонайпізніше — на початку хвороби. У своєму тексті кардинал наголошував на можливості й важливості полегшити долю душі після смерті; одним зі шляхів цього було впорядкування майнових справ. На думку Р. Белларміно, перше, що мав зробити тестатор, це повернути борги, друге — розподілити майно між спадкоємцями, наділеними «природним правом» щодо спадку. Причому поділ потрібно було провадити на засадах справедливості, а не прихильності чи любові до окремих осіб. Також полегшити участь душі автор пропонував через подолання соціальної нерівності — за допомогою роздачі милостині, передачі свого надлишкового майна бідним тощо¹⁴.

На переконання ранньомодерних богословів і проповідників, смерть є річчю непередбачуваною, а людина, захоплена мирською суетою, не думає про неї. Тож письмове оформлення останньої волі нібито відтерміновує реалізацію певних обов'язкових прижиттєвих справ: за посередництвом тестаменту заповідач може перекласти свої обов'язки на спадкоємців чи виконавців заповіту. Відповідно, заповіт виступає допоміжним засобом для спасіння душі і його невиконання продовжує муки душі тестатора в Чистилищі¹⁵.

Я. Янушовський у «*ars bene moriendi*» укладенню тестаменту відводив місце відразу після постійних прижиттєвих роздумів про смерть: «Друга важлива річ науки доброго помирання полягає в останній волі або в тестаменті, аби він був добре укладений і написаний. Добрий, бо людина не має помирати без заповіту [...], щоб його вчинити, не має чекати останньої години». Укладення тестаменту мало полегшити очікування смерті. Відкладання написання останньої волі автор вважав диявольським промислом — хто зволікатиме з цим до останнього моменту, до хвороби, той ризикує потрапити в стан туги за близькими, а їм від помираючого потрібне лише багатство. Тож Я. Янушовський писав: якщо людина розумна і хоче завчасу розпорядитися земними речами, вона має для цього кілька «таємниць», аби правильно це зробити. Як зауважує автор, є багато таких спадкоємців, які намарне витрачають спадок, відповідно:

¹³ Młodzianowski T. Akty przygotowania się na dobrą śmierć kapłanom na śmierć disponującym, starym także, i tym co się sami zdaleka na śmierć gotują do używania potrzebne. Kraków, 1685. S. 16.

¹⁴ Bellarmino R. Nauka dobrego y szczęśliwego umierania... S. 155.

¹⁵ Корзо М.А. Образ человека в проповеди XVII века. С. 95–96.

- заповідач не має вірити нікому, ані приятелеві, ані батькам, у тому, що вони по смерті тестатора добре чинитимуть (тобто молитимуться за душу померлого);
- людина не може вчинити кращого вкладення свого майна, аніж заповісти його на Святе Богослужіння за душу (тут Я. Янушовський апелює до праць Святих Гавриїла і Томи), адже богослужіння допомагають душам померлих, які перебувають у Чистилищі;
- записи (*легації*) потрібно сформулювати так, щоб їх можна було виконати відразу після смерті (особливо ті, що стосуватимуться Богослужіння, бо чим швидше відбудеться відправа за душу померлого, тим швидше людина звільниться від мук Чистилища);
- перед укладенням тестаменту потрібно висповідатися;
- тестамент потрібно укласти так, щоб після смерті заповідача ніхто не мав підстав його оскаржити і тим поставити під загрозу спасіння душі.

Виконавши ці умови, заповідач залишить спадкоємців у згоді й мирі, вони не будуть сваритися, тож помираючий своєю останньою волею спричиниться і до свого, і до їх спасіння. Стосувалося це лише світських осіб: представники духовного стану, які майном не володіли, могли чинити лише духовні тестаменти¹⁶.

Заповіти є беззаперечним доказом того, що представники різних станів пам'ятали про смерть і намагалися зустріти її хоча б з формального погляду підготовленими. З іншого боку, заповіт як юридичний акт, що регламентував спадкування, теоретично міг і не містити неістотних у правовому розумінні формул¹⁷. Проте на практиці переважна більшість досліджуваних тестаментів* щедро наповнені девоційними формулами та фрагментами, неістотними для змісту спадкового акту. Сам факт того, що практично всі заповідачі призначають кошти для моління за душу, часто не враховуючи своєї фінансової спроможності, свідчить про серйозні наміри спастися¹⁸. М. Вовель називає це «інвестуванням в небо»¹⁹.

¹⁶ *Ianuszowski I.* Nauka umierania chrześcijańskiego. S. 26–28.

¹⁷ *Вінниченко О.* Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2008. Вип. XI–XII. С. 527.

* У статті використано 432 шляхетські тестаменти, облятовані у львівських та перемишльських гродських книгах з першої половини XVIII століття, які (книги) зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові.

¹⁸ *Вінниченко О.* Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини на матеріалах шляхетських заповітів першої половини XVIII ст. // Наукові записки Українського католицького університету. Львів, 2010. Число II. Серія Історія. Вип. 1. С. 51–65.

¹⁹ *Vovelle M.* Śmierć w cywilizacji Zachodu... S. 275.

«Своя» «добра» смерть

Тестаменти досить добре ілюструють розуміння ранньомодерним шляхтичем важливості земного та потойбічного життя, що вимальовується у певний нерозривний ланцюг: земне життя (як підготовка до смерті) — момент смерті — Чистилище. Згадки про Пекло тут практично неprisутні, кожен тестатор намагався зробити усе для того, щоб на смертному одрі не згадувати про нього. Тож заповіти відображають доволі оптимістичну картину долі душі після смерті.

Багато тестаторів в акті останньої волі зауважували свій страх померти непередбаченими. Наприклад, Томаш Пілавський про причину укладення тестаменту зауважує: «аби мене неприготованим [смерть] не заскочила»²⁰. Ранньомодерний заповідач розумів, що смерть була поруч, близько і переслідувала людину як тінь. Про це свідчать численні згадки у мотиваційній частині заповітів. Їх укладали люди різного віку, виходячи з різних причин. Значна частина тестаментів належала особам похилого віку, які переймалися упорядкуванням земних справ безпосередньо перед припиненням фізичного існування. Це, поза сумнівом, свідчить про зволікання та свідоме відтермінування думок про смерть. З іншого боку, молоді заповідачі перед лицем небезпеки замислювалися про кінечність земного життя та споряджали тестаменти, готуючись до військових походів²¹, подорожей, пологів²² чи прощ²³.

Принцип *qui contingit nasci restat mori* на практиці до певної міри заспокоював деяких заповідачів. Софія Краєвська, наприклад, усвідомлюючи невідворотність смерті, задекларувала, що не боїться її, тому й вирішила впорядкувати земні справи²⁴. Заповіти нерідко укладалися заздалегідь без конкретної загрози для життя, пов'язаної з віком, станом здоров'я чи поганим самопочуттям. Антоній Писанка, зокрема, вказує на «небезпеку теперішніх часів» як основну причину укладення останньої волі, окрім хвороби²⁵. Однак найчастіше саме наближення смерті ставало мотивацією для написання тестаменту. Так, Анна Собеська боялась померти, не висловивши волі щодо свого майна (заповіла власність Ордену Святого Домініка)²⁶. Дорота Ясінська, відчуваючи наближення смерті,

²⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 480, стор. 759.

²¹ Там само. Спр. 492, стор. 2394–2395.

²² *Popiołek B. Woli mojej ostatniej Testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. Kraków, 2009. S. 68.*

²³ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 556, стор. 925.

²⁴ Там само. Спр. 501, стор. 901.

²⁵ Там само. Спр. 484, стор. 214–215.

²⁶ Там само. Спр. 490, стор. 1655.

пояснювала свої інтенції словами Святого Євангелія: «розпоряджаюся своїм домом, бо потрібно померти» [Ісая, 38]²⁷.

Переважна більшість тестаментів усе ж була передсмертними. Підстава для такого твердження — відносно невеликий проміжок часу (від одного дня до кількох місяців) між датою укладення і датою їх облятування (впису до актових книг)²⁸. Облята заповіту, як правило (крім випадків вписів самими тестаторами), здійснювалася після смерті тестатора, про що свідчать їх заголовки та початкові канцелярські формули, де біля імені присутня приписка *olim* (покійний)²⁹.

Вважалося, що спасіння душі залежало від особистого розкаяння, а також від молитви за душу покійного. Уявлення тогочасної людини про смерть відповідали християнській есхатології³⁰, де смерть поставала карою за первородний гріх³¹ (див. *ілюстрацію 1*). У посланні Святого апостола Павла до римлян (5, 12) читаємо: «Через одного чоловіка увійшов до світу гріх, а разом з гріхом смерть, так прийшла й смерть до всіх людей через те, що всі вони згрішили». Отці Церкви також підтримували тезу про те, що смерть була результатом гріхопадіння Адама³². Таке розуміння загальних причин смерті людини знаходимо в тестаменті Францішка Трембецького, який розмірковував: «Я подумав собі про людську смертельність, що вирішено одного разу людині померти. Також і на другому місці, пам'ятаючи Святого Писання текст, який першому батькові нашому Бог за його злочин у раю виголосив та постановив, що «Адаме, ти земля і в землю перетворишся». Тож, будучи підлеглим цьому ж вирокові Господа, мушу данину смертельності виплатити»³³. Таким

²⁷ Там само. Спр. 491, стор. 683.

²⁸ Вінниченко О.В. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів, 2009. С. 202–218.

²⁹ Вінниченко О. Шляхетські тестаменти в канцелярії (на матеріалах львівських та перемишльських гродських актів першої половини XVIII століття) // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10–12 września 2007 roku.* / Pod red. H. Gmiterka i J. Łosowskiego. Kraków, 2010. S. 639–642.

³⁰ *Rok B. Zagadnienie śmierci...* S. 140.

³¹ Делюмо Ж. Грех и страх. Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII–XVIII века) / Пер. с франц. Екатеринбург, 2003. С. 331; Клемен К. Жизнь мертвых в религиях человечества. Москва, 2002. С. 33. Таке сприйняття смерті після Різдва Христового викристалізувалося не відразу.

³² *Dąbska J. Problem śmierci w kulturze chrześcijańskiej.* S. 54.

³³ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 481, стор. 1117.

чином, смерть уявлялася прямим наслідком гріхопадіння, а кожен смертний вважався грішником.

Варто підкреслити, що не всі заповідачі задумувалися над екзистенційним поняттям людської смертності. Нею зазвичай переймалися заможні шляхтичі й магнати, які, можемо припускати, мали кращу освіту, були сталою аудиторією римо-католицьких проповідників чи отримували допомогу від духовенства при укладенні актів останньої волі³⁴. Однак не лише освітній рівень заповідачів та осіб, котрі були на різний спосіб причетними до постановня цих текстів, впливали на зміст тестаменту. Вияви релігійної свідомості, що фіксуються в аренах, засвідчують важливість для шляхти, особливо для заможної її частини, відповідати очікуванням свого ближчого середовища і ширшої шляхетської корпорації. Настанова на публічність і необхідність дотримуватися певних приписів, що впливали з колективних уявлень про поведінку «доброго» християнина, тісно перепліталися з індивідуальним сприйняттям смерті. Передбачалося, що тестаменти будуть оприлюднені, та й при внесенні до актових книг місцевих канцелярій їх зміст ставав відомим стороннім особам. Природно, постає питання: наскільки приватною/публічною подією була смерть і пов'язані з нею уявлення? З іншого боку, сама потреба укладення заповіту, що містив рефлексії, далекі від питань спадкування, свідчить про намагання ранньомодерної людини якимось чином опанувати й раціоналізувати смерть чи хоча б свій страх перед нею.

Однак присутні й тестаменти, які стосуються чи не виключно питань розподілу спадку. Таким був тестамент убогого шляхтича Даниїля Лозинського, який, зібравшись «на тамтой світ», половину майна заповів своїм онукам, що залишилися сиротами після смерті молодшого сина. Акт містить лише розлогу інвокацію, але це не свідчить про відсутність у заповідача певних уявлень про смерть і певних рефлексій щодо неї (саме зі смертю тестатор пов'язав долю своїх онуків, а передсмертний заповіт став запорукою цього)³⁵. Тестамент Лозинського не був винятковим, зустрічається чимало подібних за формою виявів останньої волі, що належали переважно представникам малозаможної шляхти³⁶. Попри лаконічність таких заповітів, все ж і вони ілюструють перейнятість тестаторів неминучістю смерті та вибором місця поховання.

³⁴ Дослідження формуляру заповітів показали, що існувало чимало зразків укладення цих актів, які походили як зі світського, так і з духовного середовища, проте кількість варіантів була достатньо великою; див.: *Вінниченко О.* Формуляр шляхетського заповіту... С. 545.

³⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 489, стор. 1037.

³⁶ Там само. Спр. 489, стор. 1336–1337 (Маріанни Лозинської), 1337 (Дмитрія Лозинського).

Загалом заповіді, укладені греко-католиками з числа небагатої шляхти, демонструють існування серед цього доволі замкненого прошарку *nobiles* специфічної культури тестаментування, що виявлялася у спокійнішому, дистанційованішому ставленні до смерті. Зрештою, православна проповідь, на відміну від католицької, не лякала мирянина смертю. Смерть у східному обряді прирівнювалася до сну, а Бога зображали добрим Чоловіколюбцем³⁷. Відповідно і бачення смерті мало заможними шляхтичами східного обряду ґрунтувалося на конфесійних особливостях та було міцніше пов'язане з народними звичаями, аніж із публічною культурою помирання, притаманною заможнішій римо-католицької шляхті.

У більшості тестаментів присутня формула про неминучість смерті, після якої людину очікував Страшний суд. Так, у заповіді теребовельського чашника Василя Погорецького читаємо: «Це незаперечна правда, бо здобута щоденним експериментом: хто на цей світ народжується, [той] помирати безперечно мусить. Згідно з цією аксіомою *cui contigit restat mori*, борг для смертельності кожна жива людина свого часу без сумніву виплатити мусить»³⁸. Ця ж формула використана у спільному тестаменті брата і сестри, Андрія й Анни Красовських (греко-католицького віровизнання)³⁹ та у заповіді Олександра Папари⁴⁰.

Смерть була вироком, покаранням за гріхи. Саме таке її сприйняття репрезентує остання воля Уршулі Лозинської, у тестаменті якої говориться, що кожна людина мусить померти і відповісти за скоєні гріхи: «Одного разу постав вирок Вічного Бога, аби людина, живучи на світі, помирала і йшла на Його суд і давала звіт за своє життя»⁴¹.

Представники ранньомодерної шляхти антропологізували смерть, приписували їй певні людські якості. Францішка Стемпковська у заповіді називає її немилосердною, оскільки та забирає з життя людей як молодих, так і старих⁴². У тестаменті Лукаша Юзефа Скшийського зустрічаємо твердження, що «любляча смертельність» слідує тінню за людиною і старається перетворити її на «огидного трупа»⁴³.

Поза сумнівом, смерть сприймалася як повсякденне явище. Це дуже вдало представлено в акті останньої волі луцької підкомориної Кристини Гулевичової: «Навчена щоденним досвідом, знаючи, що кожна народжена на світ людина своє життя закінчує смертю. І наймолодший, і найздо-

³⁷ Корзо М.А. Образ человека в проповеди XVII века. С. 98, 105.

³⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 557, стор. 2368.

³⁹ Там само. Спр. 498, стор. 1392.

⁴⁰ Там само. Спр. 499, стор. 1285.

⁴¹ Там само. Спр. 478, стор. 1282; спр. 480, стор. 759.

⁴² Там само. Спр. 503, стор. 1013.

⁴³ Там само. Спр. 486, стор. 1833.

ровіший мусить завжди боятися смерті, а якщо хворий, [то] нічого певнішого [нема] понад смерть. Як найкрасивіша квітка вранці розцвітає, а увечері в'яне, так і людина, не доживши свого віку, мусить виплатити борг смертельності»⁴⁴.

В одному з тестаментів присутнє чітке новозавітне сприйняття й розуміння смерті, яке засвідчує обізнаність шляхти у «мистецтві доброї смерті». Так, Ян Днестшанський в останній волі написав: «Оскільки кожній людині Божим вироком призначено, щоб вона, проживши до запланованої межі це тимчасове життя, була переможена смертю, тож маємо її приходу чекати з великою готовністю. Сам Христос Спаситель нас застерігає і нагадує, говорячи: «Будьте готові, бо не знаєте ні дня ні години»⁴⁵. Тому, як твердила К. Гулевичова, «готовість до смерті нікому не зашкодить»⁴⁶. У тестаменті Станіслава Дубаньського зауважується нагальна потреба: людина мусить «не тільки сьогодні, завтра, але й кожної миті бути готовою до смерті»⁴⁷. У тестаменті белзького підсудка Антонія-Юзефа Іловецького згадані слова пророка Ісаї (3 Царів 2:2): «Я йду дорогою всієї землі» («Ego ingredior viam universae terrae»), тобто він має померти, як усі люди»⁴⁸.

Тестамент як певний етап приготування до смерті, акт особистої та сімейної драми, нерідко був для заповідача засобом не тільки урегулювання посмертного стану речей, а й моменту смерті чи, як висловлювалися заповідачі, «останнього пункту життя»⁴⁹. Сам тестамент викладався від першої особи у теперішньому часі. Ця часова форма була своєрідною імітацією моменту смерті (*imitatio mortis*); риторика відсилала до дій в останні хвилини життя. Це дисонувало з юридичною процедурою, за якою заповіт набирав правової сили лише після смерті тестатора. Відтак метою останньої волі небіжчика було регулювання певного стану речей на смертному одрі та після смерті. Ця позачасова імітація смерті підкреслювалася символічною диспозицією тестаменту — відданням душі Богові в момент смерті. Тобто десь щонайменше за кілька годин, а часто — днів або й років до смерті, під час укладення тестаменту ранньомодерний шляхтич віддавав цим актом свою безсмертну душу Господу — так, як це мало би бути в момент смерті. Часом у тестаментах використовувалося формулювання: «душу віддаю тепер і в годину смерті»⁵⁰. Зрештою, в

⁴⁴ Там само. Спр. 492, стор. 1453–1454.

⁴⁵ Там само. Спр. 503, стор. 1209.

⁴⁶ Там само. Спр. 492, стор. 1454.

⁴⁷ Там само. Спр. 517, стор. 856а.

⁴⁸ Там само. Спр. 560, стор. 1493–1494.

⁴⁹ Там само. Спр. 497, стор. 234.

⁵⁰ Там само. Спр. 480, стор. 760.

цьому не було нічого дивного, адже саме так пропонували будувати свій заповіт єзуїтські проповідники. Зокрема, Каспер Дружбіцький, подаючи варіанти укладення заповітів, в одному з них радить використовувати такі слова «Я, NN, чиню цей тестамент, будучи при добрій свідомості та волі, а чиню його так, ніби я на смертельному ложі в останній годині і ніби перед обличчя Боже на суд мене ведуть. Тому те, що тепер говорю, чиню і хочу, це говорю, чиню і хочу на все подальше моє життя, на останній пункт мого життя перед Пренайхвалебнішою Трійцею, перед Спасителем моїм Ісусом Господом, перед найдорожчою Матір'ю Його і всією небесною громадою»⁵¹. У тестаментях ця частина представлена по-різному. Наприклад, убогий шляхтич Григорій Батко в момент укладення заповіту попрощався зі світом⁵². Пьотр Жураковський покався, оскільки у критичний момент смерті нерідко вичерпуються сили, розум, свідомість, що може перешкодити цьому актові. Заповідач просить Господа, аби тоді Він пригадав це тестаментове «сердечне» розкаяння і врахував його⁵³.

Про момент свого помирання подбала у заповіті Софія Цебровська. Опис імовірної загрози з боку злих духів у момент смерті виразно скидався на сюжети гравюр з ранніх підручників «*ars bene moriendi*» (див. *ілюстрацію 2*), де довкола смертного одра присутні Ангел Хоронитель, Ангели, Святі Заступники та нечиста сила: вони борються за душу помираючого і саме з тим, хто перемаже у суперечці в момент агонії, відійде душа. Заповідачка або ж її помічники при укладенні тестаменту надавали моменту відходу душі з тіла особливого значення, тому, попри юридичні норми, тестаментові розпорядження мали вступити в дію фактично ще за життя. Так, у заповіті читаємо: «Насамперед, Богу Творцеві і Збавителеві душу мою грішну в міцні руки віддаю, щоби неприятели душ для себе якогось інтересу до мене в час моєї смерті сподіватися не бажав, [сподіваюсь] на допомогу й оборону Патронки усіх грішних Найсвятішої Диви Марії зі Святими Патронами, Патронками і Ангелами Божими, а саме Ангелом Хоронителем моїм, якого взиваю, і прошу, хоча би в кінці через якийсь на той час недостаток розуму, сатанинську (чого борони Боже) намову, довелося зневіритися в надії на Боже милосердя або сумніватися у вірі чи спасінні моєму, то все [це] за здорового і повного розуму мого відкликаю і з тим протестую, що ніколи на такі слова або думки з помислом розуму і волі дозволяти не хочу»⁵⁴. Більський підчаший Олександр Моравець також боявся сатанинського

⁵¹ Drużbicki K. Przygotowania do szczęśliwej y Świętobliwej Śmierci // Nauka Dobrego y Szczęśliwego umierania... S. 186.

⁵² ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 497, стор. 1852.

⁵³ Там само. Спр. 532, стор. 1960.

⁵⁴ Там само. Спр. 484, стор. 517–518.

нападу в час смерті⁵⁵. Тих самих заступників на допомогу для супроводу душі при помиранні закликали й інші заповідачі⁵⁶. Про сатанинські спокуси з наближенням смерті попереджав і кардинал Р. Белларміно: «Коли смерть наступає, наближається до нас і наш ворог сатана, як лев ревучий»⁵⁷. Таким чином, заповіт був способом реалізації на практиці постулату «*perpetitio mortis*», пропагованого підручниками «мистецтва доброї смерті».

У проповідницькому жанрі «*ars bene moriendi*» в XVII ст. значення Ангела Хоронителя як заступника людини під час агонії стає практично непомітним⁵⁸, натомість у тестаментях його роль у боротьбі за душу підопічного залишалася важливою й надалі⁵⁹. Так, житомирський чашник Міхал Маковський звертався до Святих, Архангела Михаїла та Ангела Хоронителя як охоронця життя і смерті⁶⁰. Водночас траплялися випадки, коли серед бажаних присутніх (Господа, Діви Марії та Святих Заступників) у момент смерті Ангел Хоронитель не згадувався⁶¹. Блажей Антоній Лентош дещо по-іншому планував своє помирання: одразу й без посередництва віддаючи свою душу в годину смерті Господу, він сподівався, що її буде прийнято «з батьківською любов'ю до щасливої вічності», якої, як висловився заповідач, «вимагаю і прагну навіки не через страх перед вічними муками, але щоби Його палко любити навіки зі Святими Ангелами та іншими небесними обивателями»⁶². Щоправда, не всі акти останньої волі містили роздуми про організацію смерті та «запрошених» на це дійство.

Помирання для заповідачів виражалось щонайменше в кількох речах: у визнанні усіх постулатів Римської або ж Греко-католицької церкви, у правильному похованні тіла згідно з християнським звичаєм, у самоприпущенні перед Господом та визнанні своєї тотальної гріховності, у молінні за душу, у прощенні образ кривдникам, у віддані боргів, у впорядкуванні усіх майнових справ тощо. Тестамент неписьменної тяжко хворої Ядвіги Димідецької (див. *додаток*), яка уклала його незадовго до смерті, може слугувати зразковим прикладом бачення смерті католиками. Попри те, що заповіт писався сторонньою особою, через глибину релігійно-екзистенційних рефлексій його можна вважати своєрідною ілюстрацією епохи.

⁵⁵ Там само. Спр. 515, стор. 2029.

⁵⁶ Там само. Спр. 488, стор. 2648; спр. 516, стор. 3843.

⁵⁷ *Bellarmino R.* Nauka dobrego y szczęśliwego umierania... S. 175.

⁵⁸ *Корзо М.А.* Образ человека в проповеди XVII века. С. 85.

⁵⁹ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 502, стор. 1329; спр. 503, стор. 76; спр. 517, стор. 193.

⁶⁰ Там само. Ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 576, стор. 1245.

⁶¹ Там само. Ф. 9, оп. 1, спр. 497, стор. 234.

⁶² Там само. Спр. 503, стор. 1271.

Заповідачі унійного віровизнання зверталися за заступництвом до православних святих. Проте текстова конструкція через уживання польської та латинської мов більше нагадувала західний тестамент, тож і сприйняття смерті, яке спостерігаємо через посередництво лексичних засобів, подібне до римо-католицького. Таким прикладом може виступати заповіт Олександра Папари, типового представника греко-католицької шляхти, що вже тяжіла до «латинства». Він хотів померти, оскільки народжений *in fide sancta chatolica orthodoxa*, у «святій католицькій православній східній» вірі. У формулі *confiteor* тестатор назвав православних святих — отців Василя, Григорія, Іоана Златоустого, Афанасія, Амвросія, та католицьких — Августина, Гієроніма і Григорія Великого. Крім святих, О. Папара згадав «непорочно зачату» Діву Марію, Святого Патрона Олександра. Ангела Хоронителя заповідач просив у момент смерті забрати душу з тіла і доправити в нагрудну рану Господа, в чому йому мають допомогти інші Ангели та усі святі⁶³. Ближче до середини XVIII ст. конфесійна межа між римо-католиками і греко-католиками, яких окреслювали як «уроджених», стає ще розмитішою. Зокрема, заповіт шляхтича з Перемишльщини Василя Білінського Торошовича містить досить розгалужену формулу визнання віри, більше схожу на латинську. Сам тестатор звертався загалом до Святих Заступників, а свою конфесійну приналежність назвав «християнською» (зі змісту тестаменту випливає, що заповідач був парафіянином білінської церкви східного обряду)⁶⁴.

Римо-католики зверталися за заступництвом до святих, яких вважали своїми патронами. Станіслав Дубаньський віддав свою душу в опіку, крім уже відомих нам Святих Осіб, своєму патронові Святому Станіславу, «керівникові небесних хорів» Святому Михаїлу, Святому Францішкові Ксаверієві, Святому Ігнатієві, Святому Янові Непомуценові, Святому Войцехові, «покровительці помираючих» Святій Барбарі, Святій Катерині⁶⁵.

Що саме розумів тогочасний шляхтич чи шляхтянка під актом смерті? Коли йшлося про земне життя, то тут душа і тіло залишалися одним цілим до моменту смерті. Часто тілу надавались окремі функції, зокрема, його звинувачували у гріховності через недосконалість і слабкість. Тіло було храмом для душі, з одного боку, а, з іншого, обтяжувало душу гріхами. У частині актів останньої волі розуміння смерті виражалося в розлученні душі з тілом. Так, Маріанна Биховська просила Бога: «А душу мою відразу після виходу з тіла прийняти до Своєї небесної хвали»⁶⁶.

⁶³ Там само. Спр. 499, стор. 1285.

⁶⁴ Там само. Ф. 13, оп. 1, спр. 583, стор. 1527.

⁶⁵ Там само. Ф. 9, оп. 1, спр. 517, стор. 856а.

⁶⁶ Там само. Спр. 482, стор. 410.

Смерть як вихід душі з тіла бачив і Казімеж Станіслав Лігенза Мінор⁶⁷. Для Яна Ковнацького смерть означала забирання Богом людини з цього світу⁶⁸, або ж перехід людини у потойбічний світ (*na tamten świat*)⁶⁹. Анна Собеська вбачала смерть у закінченні земного життя⁷⁰. К. Гулевичова говорила в акті останньої волі про «покликання Богом до Своєї Хвали»⁷¹. У тестаментях досить часто зауважувалося наближення смерті, думки про яку навіювали похилий вік та хвороби⁷².

Смерть у тестаментях виступає двоякою: з одного боку, найпевнішою, завжди сподіваною, а водночас і несподіваною, наглою. Останньої боялося чимало заповідачів⁷³. У тестаменті кам'янецького каноніка Станіслава Джевецького звучить думка про те, що людина чекає смерті від народження, а життя є лише миттю⁷⁴.

Тексти заповітів у своїй девоційно-покаяльній частині зображують ранньомодерного шляхтича, який свідомий необхідності дбати про добру смерть. Це виявлялося, насамперед, у виголошенні символу віри чи погодження з його артикулами. Такий акт, поза сумнівом, виводився з підручників «доброї смерті». Зокрема, у вже згадуваній праці Т. Млодзяновського приготування до доброї смерті поділяється на три частини. Перша частина включає дії, хронологічно віддалені від моменту смерті, друга частина — дії, наближені до смерті, третя — перед самою смертю. Другу частину розпочинає акт виголошення *Credo*⁷⁵. Зокрема, підляський війський Адам Юзеф Бжозовський процитував Визнання віри з певними відхиленнями від канонічного тексту: «Вірую у Всемогутнього Бога Отця, Творця неба і землі, і в Ісуса Христа Сина Його єдиного Господа нашого, який почався з Духа Святого, народженого Дівою Марією, замучений при Понтії Пілаті, розп'ятий і похований, вступив до пекла, третього дня воскрес, вознісся на небеса і сидить на правиці Всемогутнього Бога Отця, звідти має прийти судити живих і мертвих. Вірю в Духа Святого, святу вселенську церкву, спільноту святих, відпущення гріхів, воскресіння тіла і життя вічне. Амінь»⁷⁶. Ця формула, що на

⁶⁷ Там само. Спр. 488, стор. 2648.

⁶⁸ Там само. Стор. 1467; спр. 491, стор. 185.

⁶⁹ Там само. Спр. 489, стор. 1037.

⁷⁰ Там само. Спр. 490, стор. 1656.

⁷¹ Там само. Спр. 492, стор. 1454.

⁷² Там само. Спр. 499. С. 1263.

⁷³ Там само. Спр. 514. С. 1160.

⁷⁴ Там само. Спр. 516. С. 3843.

⁷⁵ *Młodzianowski T.* Akty przygotowania się na dobrą śmierć... S. 21.

⁷⁶ «Wierze w Boga Ojca wszechmogącego Stworzyciela nieba y ziemi y w Iezusa Chrystusa Syna Iego iedynego Pana naszego, który sie poczoł z Ducha Świętego, narodził sie z Maryey Dziewice umęczon pod Pontskim Pilatem, ukrzyzowan, umarł y pogrzebion zstąpił do

перший погляд майже дослівно повторює Визнання віри, відрізняється від канонічного тексту того часу і репрезентує скоріше побутовий чи народний варіант молитви.

Побожний освічений шляхтич-католик намагався підкреслити роль Католицької церкви у своєму житті та смерті. Звісно ж, судити про це можемо завдяки досить сталій і притаманній лише тестаментом формулі *confiteor*, яка теоретично могла переписуватися із заповіту в заповіт. Ця формула найчастіше не була Визнанням віри, як це засвідчив наведений вище фрагмент заповіту А. Ю. Бжозовського, натомість містила вказівку на конфесійну приналежність. «Добру смерть» ранньомодерний заповідач пов'язував саме з віровизнанням. З одного боку, так навчали підручники *«ars bene moriendi»*, з іншого, ніхто силоміць не змушував помираючого інформувати про своє віросповідання, і це в багатьох випадках було проявом особистої релігійності. Зрештою, траплялися лаконічні та прагматичні тексти актів останньої волі, в яких такої формули не було. Тестаментове визнання часом уживалося також на випадок передсмертного запаморочення (про що вже згадувалось), під час якого помираюча людина несвідомо могла зректися прижиттєвої конфесії. Казімеж Козловський у тестаменті писав: «Освідчуюся перед Господом Богом Творцем і Збавителем моїм, що у вірі католицькій Римській хочу померати, і якщо б через смертельні інсульты свідомість моя перед смертю мала мені збожеволіти, тоді Ти Сам, Господи, вже не згідно з тодішньою волею, а згідно з теперішньою, яка повним серцем і розумом вчинена, зберегти мені обіцяй, прошу»⁷⁷.

У тестаментах можемо зауважити уявлення шляхти про «добру смерть». Уже згадуваний А. Ю. Бжозовський звернувся до Бога з такими словами: «Помираючи, прагну говорити: веселюся і радуюся Господи, що Ти необмежений і нескінченний, всемогутній і милосердний, і найбільше добро. Хочу того, чого Ти хочеш. Веселюся, що Твоя величність є таким величним Господом, так добрий і улюблений Ісусе, що помираєш на хресті, будь же мені найпершим Опікуном Доброї Смерті, через смерть Твою пам'ятай і будь милостивим до моєї смерті»⁷⁸.

У 1708 р. був укладений заповіт летичівського хорунжого, греко-католика за віровизнанням Євстахія Станіслава Шептицького. Заповідач, вибираючись на війну (йшлося про Велику Північну), написав широке

piekłów, trzeciego dnia z martwych stał, wstąpił na Niebiosą y siedzi na prawicy Boga Ojca Wszechmogącego z tamąd ma przyść sądzić żywych y umarłych. Wierze w Ducha Świętego, święty kościół powszechny, świętych, obcowanie grzechów odpuszczenie, ciała zmartwychstanie y żywot wieczny. Amen» (ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 533, стор. 100–101).

⁷⁷ Там само. Спр. 482, стор. 810.

⁷⁸ Там само. Спр. 533, стор. 103–104.

обґрунтування значення для нього цієї військової кампанії і пояснив, що «життя своє несе, аби померти» за святу віру та проти поширення лютеранства⁷⁹.

Присутнє у заповітах також і бачення ранньомодерною людиною «недоброї смерті». Військовий Лукаш Юзеф Скішійський у своїй останній волі, укладений у роки тієї ж Північної війни (21 березня 1706 р.), висловив неймовірний жаль і сум через те, що, «народившись у святій католицькій вірі, тепер у соромі так багатьох єресей, на цьому місці без костелу, каплана, належного обряду доведеться видихнути остатнього духа. І приятеля не буде, який би нікчемне тіло землі віддав»⁸⁰. Померти серед єресей означало для заповідача померти серед протестантів (очевидно шведів), і такий кінець не відповідав образу благочестивої, омріяної католиком смерті.

Під загрозою «недоброї смерті» опинився і жовнір Юрій Татомир, який, надиктовуючи тестамент, помирав від ненавмисного пострілу з пістолета Юзефа Орловського (той ніс службу разом із заповідачем). Проте свідком подій і присутнім при укладенні тестаменту був ієромонах Дорофій, який, очевидно, посприяв у розкаянні помираючого. Тестатор подякував Богові за всі щедроти, злегка висловивши докір, що Господь допустив нещасний випадок. Свого випадкового кривдника Ю. Татомир захистив від відповідальності цим тестаментовим свідченням⁸¹.

Життя *post mortem*, «щаслива/нещаслива» вічність

З трактування смерті випливає розуміння тогочасною людиною безсмертя душі та смертності тіла⁸². Душа в тестаентах стає свого роду матеріальною безсмертною категорією, якою людина володіє і якою має вільне право розпоряджатися. З самого формуляра тестаменту видно, що особа перед лицем смерті повинна найбільше турбуватися про свою «грішну» душу. Томаш Пілавський передав свою душу в опіку Діви Марії і Богу зі словами: «Душу мою, від Бога Всемогутнього в Трійці Святий Єдиного створену і найдорожчою кров'ю Ісусовою відкуплену, тому ж Богові тепер і в годину смерті моєї віддаю, покійно просячи, аби з нескінченного милосердя свого хоч одну каплю крові з ран Спасителя на обмиття моїх тяжких гріхів подарував»⁸³.

⁷⁹ Там само. Спр. 492, стор. 2395.

⁸⁰ Там само. Спр. 486, стор. 1833.

⁸¹ Там само. Спр. 510, стор. 827–828.

⁸² Rok B. Zagadnienie śmierci... S. 140.

⁸³ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 480, стор. 759–760.

На противагу часто озвученому в тестаментях страху перед смертю, зустрічається також спокійне її сприйняття, наповнене християнською надією. Серед подяк Господу, які часто містяться в аренгах, присутнє позачасове усвідомлення значення розп'яття Ісуса Христа. Станіслав Хризостом Влостовський висловив подяку Богові за спасіння душі кров'ю свого Сина та за те, що Він привів його до правдивої католицької віри⁸⁴. Тут і в багатьох подібних випадках⁸⁵ присутнє тверде переконання у тому, що усі люди вже врятовані. Антоній Лентош також віддав свою душу Богові, якого просив прийняти «до щасливої вічності» через батьківську любов. Заповідач щиро шкодував, що за життя не дбав про Божу любов⁸⁶. Усі інші тестатори, в актах останньої волі яких міститься диспозиція щодо душі, віддавали її в опіку святих, часто зазначаючи її вже dokonane спасіння «дорогою кров'ю» Ісуса Христа⁸⁷. Ян Днестшанський висловив доволі своєрідне сприйняття смерті та посмертної долі душі: «Душу мою безсмертну, відкуплену найдорожчою кров'ю Ісуса, коли вийде з тіла, через руки Діви Марії в руки Господа Ісуса, цвяхами для неї пробиті, віддаю»⁸⁸.

Майже в усіх актах останньої волі заповідачі засобом свого порятунку вважали молитви, для чого робили записи певних сум грошей на костели, церкви, монастирі і шпиталі, де духовенство й убогі мали молитися за них, а також призначали кошти вбогим, які так само повинні були просити за помилування душі померлого. Найбільшим ворогом щасливої долі душі вважався гріх.

Поняття гріха в тестаментях досить нечітке. Майже усі заповідачі в останній волі демонструють покайльне самоприниження. Зрештою, і вже згадуваний К. Дружбицький вважав, що людина — «найлихіша істота та творіння Бога Отця і Сина і Духа Святого»⁸⁹. Подібним чином інші тестатори називали себе грішниками або ж вказували на загальну гріховність своєї душі. Імітація у тестаменті моменту помирання справді передбачала щире розкаяння в гріхах, що набирало різноманітних форм. Наприклад, Анна Роевська, вважаючи себе негідною грішницею і каючись у прижиттєвих гріхах, висловила так на випадок смерті: «Хворе

⁸⁴ Там само. Ф. 13, оп. 1, спр. 471, стор. 1970.

⁸⁵ Там само. Ф. 9, оп. 1, спр. 484; спр. 493, стор. 554; стор. 215; спр. 496, стор. 1270–1271; спр. 530, стор. 2014.

⁸⁶ Там само. Спр. 503, стор. 1271.

⁸⁷ Там само. Спр. 488, стор. 1466–1467; спр. 490, стор. 1395, 1656, 2030; спр. 493, стор. 554, 1866; спр. 496, стор. 608, 1270; спр. 499, стор. 557–558, 1263, 1285; спр. 502, стор. 76, 1329; спр. 514, стор. 490, 1160; спр. 516, стор. 3843–3844; спр. 517, стор. 193.

⁸⁸ Там само. Спр. 503, стор. 1209.

⁸⁹ *Družbicki K. Przygotowania do szczęśliwey u Świętobliwey Śmierci*. S. 184.

тіло і серце моє кидаю під найсвятіші стопи Його Господні»⁹⁰. Іншу форму самоприниження використано в тестаменті Юзефа Курдвановського, який вважав себе грішником, «негідним бачити обличчя Господа»⁹¹. Людвіка Єзерська назвала себе «негідним створінням»⁹², Катажина Свеховська — «найлихішим грішним створінням»⁹³. Іноді в тестаментях перелічувались категорії гріхів, як, наприклад, в акті останньої волі Ядвіги Димідецької: «Серцем визнаю, що винна за усі гріхи, вчинені думкою, словом, вчинками проти Бога, так і проти моєї душі» (див. *додаток*)⁹⁴. Мацей Польковський, виконуючи християнський обов'язок та прагнучи полегшити душу, пробачив усі заподіяні йому кривди⁹⁵. Решта заповідачів, не перелічуючи гріхів, просто називають себе грішниками⁹⁶. Смерть для шляхтича XVIII ст. була тим моментом, що припиняв єдність безсмертної душі та смертного тіла. Вона була повсякденним страхом, змушуючи шляхтича піклуватися про свою душу й тіло заздалегідь, про що дбали і духовні проповідники.

Незважаючи на покаляльну стилістику текстів тестаментів, їх зміст часто не відповідав правилам «доброго помирання». Вище згадувалося, що заповіт мав бути укладений бездоганно — так, аби ніхто не мав причини оскаржити його після смерті заповідача. Проте судова практика свідчить про те, що спадкоємці часто мали претензії до останньої волі своїх спадкодавців. Беззаперечним доказом цього є численні маніфестації, які мали на меті оскаржити зміст тестаменту чи його частин⁹⁷. Зрештою, значна частина тестаторів на момент укладення заповіту перебувала у конфліктних відносинах з рідними та/або сторонніми особами⁹⁸.

Розплата за гріхи мала відбутися під час Страшного суду. Ця «вища інстанція» в уявленнях деяких тестаторів була віддалена в часі як від життя, так і від моменту смерті. Р. Белларміно у вступі до згаданої вище праці пов'язував Суд Господній з моментом смерті⁹⁹. На переконання кардинала, Страшний суд двоякий: першим є особистий Суд для кожної

⁹⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 493, стор. 1791.

⁹¹ Там само. Спр. 497, стор. 234.

⁹² Там само. Спр. 502, стор. 1328.

⁹³ Там само. Спр. 491, стор. 185.

⁹⁴ Там само. Спр. 499, стор. 1008.

⁹⁵ Там само. Спр. 479, стор. 433.

⁹⁶ Там само. Спр. 1067; спр. 484, стор. 517; спр. 488, стор. 1487.

⁹⁷ Див., наприклад: Там само. Спр. 526, стор. 2839–2840; спр. 535, стор. 1718–1719; спр. 556, стор. 1115–1116; спр. 558, стор. 2673–2674

⁹⁸ Див. детальніше: *Вінниченко О.* Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII — першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) // *Соціум. Альманах соціальної історії*. К., 2007. Вип. 7: Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи. С. 161–173.

⁹⁹ *Bellarmino R.* Nauka dobrego y zczęśliwego umierania... S. 4.

людини, пов'язаний з моментом смерті, а другий — великий загальний, який відбудеться останнього дня¹⁰⁰.

Уявлення шляхти про останній Суд Господній, як засвідчують тести-менти, спиралося на досвід, отриманий у світському суді. Підсвідомо Страшний суд набирив вигляду суду земного, тобто такого, в якому шляхтич через своє благородне походження матиме можливість захистити свої права у випадку їх порушення. Заповідачі — зазвичай у формулі санкції — погрожували процесом для тих осіб, які б спричинилися до неповного виконання останньої волі. Ця емоційна санкція була традиційною формулою для актів з часів Середньовіччя; її згадують у різних частинах тестаменту¹⁰¹. Подекуди зустрічаються згадки про Страшний суд, де вирішувалася доля душі. Так, аренга тестаменту сохачевського підчасного Казімежа Ізбінського містить заувагу, що саме там у визначений Богом час потрібно буде відповісти перед «Страхітливим Суддею» як за лихі, так і за добрі прижиттєві вчинки¹⁰².

У тестаменті також висловлювалися подяки рідним і близьким за усю їхню добродійність та звучало прощання з ними. Ці акти були результатом емоційного переживання смерті, проявом особистісних рис заповідача та, до певної міри, даниною звичаєві. Своєрідна «репетиція» моменту смерті мала, звісно ж, і прагматичну мету, яка полягала у завчасному прощанні з ріднею на випадок несподіваної смерті або ж відсутності родичів біля заповідача в останні хвилини його життя. Таке прощання не мало клаузульної форми, тому його зміст викладався у довільному порядку. М. Маковський попрощався з братами такими словами: «Добродіїв братів моїх аж до завершення життя, яких мені Боже сприяння дало, за дружбу їм дякую, за всілякі ласки, почуття і любов братерську, яких прошу і зобов'язую взаємною моєю любов'ю, аби так, як в житті мені служили своєю прихильністю, так і по смерті моїй аби пам'ятали про порятунок моєї душі»¹⁰³. Нерідко подібні звернення до родичів ілюструють розміри особистої та, з іншого боку, сімейної трагедії, глибину взаємних обов'язків, що виявлялося в емоційності такого звернення. Добжинський стольник Францішек Шимановський, перебуваючи у військовому таборі, відчував потребу у здійсненні цього акту і зворушливо прощався з багатьма родичами: «Прощаюся з коханим братом Міхалом, Станіславом, рідними братами, прощаюся з рідними коханими синовцями, Міхалом, Яном, прощаюся з моєю коханою сестрою пані Маріанною Вишковською, дякуючи за сестринську любов, нехай Бог

¹⁰⁰ Ibid. S. 13/4.

¹⁰¹ Вінниченко О. Формуляр шляхетського заповіту... С. 542.

¹⁰² ЦДАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 529, стор. 186–187.

¹⁰³ Там само. Ф. 13, оп. 1, спр. 576, стор. 1245.

благословить її дітей, прощаюся з коханими моїми братами Феліціаном, Міхалом, Каспром, Мацеєм, Константи Бонковськими, дякуючи за братерську любов, яку я відчував протягом мого життя. З великим переконанням віддаю моїх дітей цій же дядьківській любові, особливо коханого брата пана Констати Бонковського, аби мав любов до мого сина Марка, ставлячись до нього як рідний дядько, якщо [той] в чомусь відчуватиме недостаток. Прощаюся з коханою сестрою добродійкою паннею Вікторією Жеромською і коханим братом Жеромським, нурськими чашниками, дякуючи за любов, нехай Бог відплатить благословенням їх синам Феліціанові, Францішкові, Юзефові, Пьотрові. Zobov'язую також Божою любов'ю мою кохану дружину, аби пам'ятала і любила пані Клітинську та її дочку, а свою онучку»¹⁰⁴. Таке розгорнуте звернення свідчить про особливе ставлення тестатора до родини. Але не всі заповідачі перелічують імена тих, з ким прощаються: наприклад, Антоній Домінік Правдич Пьотровський поіменно згадав сина та доньок, а зятів, онуків та правнуків не назвав¹⁰⁵.

Найчастіше і найемоційніше прощалися з подружжям, передчуваючи, що для них смерть сприйматиметься як особиста трагедія. Підляський війський Адам Юзеф Бжозовський звертався до дружини такими словами: «Прощаюся з коханою моєю дружиною, дякуючи їй за подружню любов, за спокійне у згоді з ласки Божої співжиття, за старання і турботу в старості, в різних хворобах та нападах болю»¹⁰⁶. Не менш зворушливо прощалася з чоловіком Барбара Урбанська: «Прощаюся тоді в сотий раз з моїм коханим чоловіком, дякуючи йому ледве не за найперше, а за таке красиве співжиття зі мною без жодної колотнечі, хоча таке часом в подружньому стані практикується»¹⁰⁷. Зазвичай після прощання з рідними, близькими та друзями висловлювалося прохання, аби вони пам'ятали про порятунок душі заповідача після його смерті. Таким чином, помираючий емоційно zobov'язував згаданих у тестаменті пам'ятати про себе.

* * *

Смерть як один з основних елементів повсякденності поставала перед ранньомодерною людиною у двох іпостасях. Перша виникала з досвіду, зі смерті рідних та близьких. Смерть старих людей сприймалася як нормальне й логічне завершення земного існування. Похилий вік був найпоширенішим мотивом написання тестаментів і така смерть уважалася якнайприроднішою. Але підручники «*ars bene moriendi*» радили мирянам

¹⁰⁴ Там само. Спр. 532, стор. 2304–2305.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 564, стор. 1551.

¹⁰⁶ Там само. Ф. 9, спр. 533, стор. 110.

¹⁰⁷ Там само. Спр. 543, стор. 964.

бути готовими до смерті завжди, незалежно від віку та стану здоров'я. Цей нав'язаний підручниками страх перед несподіваною смертю добре прослідковується в заповітах. Смерть, згідно з «*ars bene moriendi*», отримала двояку сутність — «добру» та «злу». Перша сутність полягала у праведному відході від життя, злою ж була смерть неочікувана, ганебна. Тестамент був елементом «доброї смерті», засобом, який дозволяв ще повній життя людині убезпечитися на випадок несподіваної кончини. Здійснення цього акту, який у Короні Польській не нормувався правом у повній мірі, давало змогу заповідачеві впорядкувати — хоча б на папері — усі важливі, на його думку, земні справи. Тестатори висловлювали пока-яння за всі гріхи, розпоряджалися виплатою своїх боргів, просили про-бачення, давали батьківське благословення, виділяли кошти на спасіння душі та визначали способи їх використання, прощалися з ріднею, виго-лошували останню промову до Бога в момент смерті тощо. Ця іпостась ранньомодерної смерті була осмисленою, до певної міри рукотворною. Її постання прислужився розквіт певного проповідницького жанру — «науки доброго вмирання», а також традиція пишних похоронів («*protra funebris*»), які часом перетворювалися у багатоденні помпезні світські дійства. Театралізація смерті позначилась і на укладенні заповітів, на сторінках яких проявлялася певна барокова гіперболізація побожності. Шляхтич римо-католицького віровизнання зазвичай висловлював бажан-ня померти у «святій католицькій вірі». Вживання такої формули у тестаментях шляхти східного обряду зустрічалося вкрай рідко, переважно в актах останньої волі осіб з подвійною релігійною ідентичністю. Смерть уявлялася як акт роз'єднання безсмертної душі із тлінним тілом, а її причиною для більшості заповідачів було гріхопадіння Адама. Таким чином, смерть поставала карою за первородний та прижиттєві гріхи. Важливо наголосити, що для освіченіших прошарків римо-католицького шляхетського соціуму смерть — як неминуче явище — була освоєнішою. Магнатські заповіти часто були схожі на трактати про смерть, пронизані екзистенційними мотивами. Тестаменти представників незаможної, відпо-відно, менш освіченої шляхти, більше нагадували спадково-правові акти. Та це не означало, що «своя смерть» була для цих категорій трагедією іншого рівня.

Поза сумнівом, акт останньої волі відігравав роль чинності, котра була для римо-католиків етапом приготування до «доброї смерті». Окремі заповіти виступають безцінними джерелами, де конкретна «своя смерть» постає такою, якою її могла бачити, відчувати та розуміти ранньомодерна людина з теренів Речі Посполитої. Тестаменти також опосередковано демонструють сприйняття членами родини смерті близької людини. А сприйняття смерті тестаторами, яким воно постає через призму заповітів, було тісно пов'язане з конфесійними реаліями того часу.

ДОДАТОК

1714 р., березня 23. Дзюркув. — Тестамент Ядвіги Димидецької

W imie Troycy Przenayswiętszey Boga Oyca y Syna y Ducha Świętego. Amen.

W tak rozlicznych niebezpieczeństwach, ktorym zycie ludzkie podległe, ia Iadwiga niegodna grzesznica uwazaiąc, zem się urodziła człowiekiem smiertelnym, nie wiedząc godziny, kiedy ten dług mam smiertelnosci wypłacic, zeby zas nie nagle niespodziewanie mnie napadł, ażeby moje uciekanie nie było w ziemię, chcę się przygotować y sporządzić za łaską Boga na oną godzinę niepewną, poniewasz Bog z nieskonczonego miłosierdzia Swego tylo mi czasu ieszcze pozwala. Przeto całem sercem przed ukrzyzowanym Iezusem upadszy oświadczam całemu swiatu ostatnią wolą moje. Naprzod wyznawam iako fundament zbawienia naszego y obliczy y obecności Boga Naszego Oyca y Syna y Ducha Świętego Trzech Osob a Iednego Boga, Nayswiętszey Panny Maryey y Całego Dworu Niebieskiego, ze chce zyc y umierac posłuszną Świętemu Catholickiemu Rzymskiemu Kosciółowi, statecznie wierząc wszystkie y kazde zosobna artykuły wiary, którą uczyli Święci Apostołowie swym dokładem // y objaśnieniem uczynionem od kosciola Świętego Katholickiego przez natchnienie Ducha Świętego ugrontowanej, utwierdzoney Słowem, protestuję się y oświadczam, ze wierze co dobry katolik wierzyć powinien y w tey wierze chcę z chęcią umierac. A iezeli by co (bron Boze) w tey materyey cokolwiek, aby pomyslic albo wymowic, lubo uczynic z poduszczenia diabelskiego zdarzyło się, to się y teraz na przyszły czas moy tey terazniejszey moiey ustanowionej z nigdy nieodmiennej manifestacyey y oświadczenia odwoływan, cassuie y niszcę ani chcę, aby kiedykolwiek to było odemnie pomyslono, rzeczono albo uczynione. Nadto przed tą ostatnią wolą moją protestuję się y oświadczam, ze przed śmiercią pragnę z całego serca mego Sakramentu pokuty albo spowiedzy, iezeliby przypadkiem iakowem (co Boze uchoway) do tego przyść nie mogło, tedy tym terazniejszym oświadczeniem teraz y na przyszły czas pragnę to wykonać sercem, znaiąc się bydz winną wszystkich grzechow myslą, mową y uczynkiem popełnionych przeciw Bogu, iako przeciw Duszy moiey y bliznemu memu, rzewliwie zbrodnie moje nie z bojazni piekła albo inszey kary, ale zem nieszczęsna obraziła nayswiętszą dobroć, ktorom powinna była miłować temu Samemu służyć y odtąd statecznie postanawiom z łaską Bożą przez te zycie moje więcej nigdy nie obrazac. Na koniec protestuję się, ze z miłej chęci przyjmuję śmierć iakim kolwiek sposob//em mie spodka. Stosując się wolą moją do woli Bożej, przyjmując ją w cierpliwości na dosyc uczynienie za wszystkie grzechy moje, dziękując majestatowi Boskiemu za zycie, które mi pozwoił, które bym chciała ieszcze na ten czas przedłużyć, niech będzie potysiącroc błogo-

słowiony, iezeliby zas nie chciał o te duszę, ciało moje, zycie y smierc w ręce Jego naydroszsze polecam, zebrząc pokornie nadewszystko, aby nie dopuszczał zeby się kiedy kolwiek ta ostatnia wola moja odmienic miała. Po oddaniu y zaleceniu ducha mego w ręce Boga prosze, aby grzeszne ciało moje złożone u wielbnych oycow dominikanow w klasztorze kołomyiskim, nie zakładając na to wielkiego kosztu, ale według dyspozycyey y urodzoney miłości siostrzen-cow moich ichmosciow pana Andrzeia y Benedykta Kakowskich złotych osmset leguię zwysz pomienionym oycom, a na pogrzeb zas złotych dwiescie. Jegomosci panu Janowi Rzesniewieckiemu, który dozierał mnie w słabosci zdrowia mego, in recompensam usług jego naznaczam złotych dwiescie rezyduitem summy na Dziurkowie będących. Quarto sortis obliguię siostr-zensom moim a niekomu innemu, wies Paniowce w wojewodztwie podolskim w powiecie kamienieckim leżące na mnie należące, sorte w części Paniowcach tymze ichmosciom panom siostrzensom wyzey pomienionym obliguię testamentem według zas tey woli moiey ostatniey // obliguię (ichmsciow obliguie) pod sumieniem, azeby się temu wszystkiemu zadosyc stało. A po uczynionej woli moiey zegnám wszystkich pozostałych krewnych moich y przyiaciół oraz wszystkich upraszam iezelim w czymkolwiek obraziła iakim-kolwiek sposobem, zeby mi wszyscy odpuscili dla miłości Boskiey iako ia odpuszczam tym wszystkim, którzy tez mnie obrazili. Teraz zas duszę moję Bogu oddaie. Proszę Boga moiego azeby iako one wlał w grzeszną ciało moje, tak tez raczył do Chwały Swoiey wieczney przyiac w słabosci moiey zostaiąc. Nie mogąc się podpisac, do tego nie umiejąca pisma w Imie Ukrzyzowanego Boga ręką własną dla lepszey wiary krzyz kładę.

Działo się w Dziorkowie, dnia dwudziestego trzeciego marca, roku tysiącznego siedmsetnego czterynastego.

Jadwiga Demidecka ×.

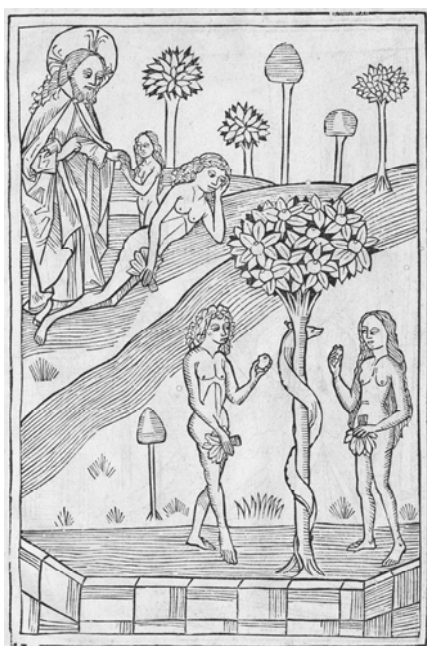
Michał Zaklika jako proszony przyiaciel do podpisu tego testamentu iako nieumiejąca pisma ustnie proszony przyiaciel.

Ja Iarosz Rzesniewicki dla lepszey wiary krzyz własną ręką kładę ×.

Woyciech Obertynski vocatus ad hoc testamentum libri arbitrij generosa Hedvigis Dymidecka manu propria subscripta.

Pater Gedeon Chrzanowski ordinis praedicatorum superior kolomiensis manu propria.

ЦДІАУЛ. Ф. 9, оп. 1, спр. 499, стор. 1007–1010. Оригінальний впис в актову книгу.

Ілюстрація 1: Первородних гріх Адама і Єви. Сторінка з «Ars moriendi», надрукованої ксилографічним способом в Південній Німеччині близько 1480–1485 рр.

Ілюстрація 2: Ангел зміцнює віру помираючого, ліжку якого оточують Свята Трійця, Матір Божя й святі, під ногами — переможені чорти. Сторінка з «Ars moriendi», надрукованої ксилографічним способом в Південній Німеччині близько 1480–1485 рр.